

Олег Белько

ПОЧАТОК РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКИХ ІНІЦІАТИВ З ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНИ В ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ НА ПОЛТАВЩИНІ (1894-1916 рр.)

Стаття присвячена діяльності губернського земства з розвитку глиняного вогнетривкого будівництва на Полтавщині. Розглянуті заходи органів місцевого самоврядування з розвитку цегельного й черепичного виробництва.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, вогнетривке будівництво, виготовлення цегли та черепиці.

Впровадження в життя заходів Полтавського губернського земства з розвитку глиняних будівельних вогнетривких матеріалів як складових гончарства здійснювалося цілеспрямовано.

Активні дії Полтавського губернського земства – організаційні і фінансового спрямування мали позитивні наслідки. Досвід органів земського самоврядування у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності й планомірної їхньої реалізації потребує вивчення. Питання організації дослідження природних ресурсів краю та проведення дослідів глини для вогнетривкого будівництва за період діяльності земства науковцями, краєзнавцями глибоко не вивчалися.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства в 1894-1916 роках щодо реалізації заходів з дослідження покладів глин, придатних для вогнетривкого керамічного будівництва, проведення лабораторних дослідів, доцільності використання природних ресурсів для виготовлення глиняної черепиці й цегли в повітах губернії, забезпечення виготовлення продукції на Малобудищанському черепичному заводі як зразка кустарного виробництва [33, с. 35].

Полтавське губернське земство діяло в рамках державної економічної програми, в основі якої був розвиток кустарних промислів.

У другій чверті XIX століття через масове зuboжіння простого люду керівництво держави все більше звертало увагу на забезпечення добробуту населення. Організувати вивчення цього питання було доручено Особливій комісії при раді торгівлі й мануфактури [9, с. 18-19], яка звернулася з проханням до Полтавської губернської управи розпочати дослідницькі роботи відповідно затвердженого плану [15, с. 93-96].

До польової роботи Полтавським губернським земством було запрошено професора Харківського університету Анастасія Зайкевича [36, с. 3; 15, с. 93-96]. План дослідження, складений ученим, охоплював широке поле діяльності [16, с. 70-71]. Згідно з ним, А. Зайкевич 1880 року разом із помічниками Л. Жебуньовим і О. Твердохлібом розпочали дослідження гончарного промислу [16, с. 71]. А. Зайкевичем зібрано близько 200 зразків глин, придатних для гончарного виробництва, було

© **Белько Олег Олександрович** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

обстежено економічні можливості й технологію виробництва у повітах: Миргородському (Хомутець, Попівка, Велика Грем'яча, Комишня), Лохвицькому (Сенча, Городище, Постава-Муки), Зіньківському (Опішне, Міські Млини, Куземин, Шилівка, Більськ), Полтавському (Диканька, Великі Будища), містах Лохвиця, Зіньків, Лубни [38, с. 1303]. На основі зібраних матеріалів учений написав роботу *«Про гончарне виробництво»*, яка, на жаль, так і залишилася не надрукованою [36, с. 4].

Для вивчення природних ресурсів краю Полтавською губернською управою у 1881 році був запрошений професор Харківського університету Олександр Гуров. Ним досліджено поклади і якості глин: фарфорових, фаянсових, вогнетривких, гончарних. Науковий опис глин Полтавської губернії, що використовують гончарі для виготовлення продукції, міг би скласти особливий опис гончарного промислу. За професором Гуровим, глини, що мали технічне застосування в Полтавській губернії, зустрілися на трьох горизонтах: один містився в ярусі білих пісків та піщаників, другий – в ярусі строкатих глин, третій – серед делювію. Кращі сорти гончарних глин знаходяться у білих шаруватих пісках, це фарфорові, фаянсові, вогнетривкі [8, с. 7]. Звіт про дослідження був виданий 1888 року у вигляді об'ємної дисертації: *«Геологічний опис Полтавської губернії»* [9, с. 109]. Висновки досліджень професора О. Гурова набули вагомості значимості завдяки вивченню не лише якості глин, а й технології добування, рекомендаціям щодо упорядкування їхньої розробки. В окреме питання дослідником віднесено потребу в сортуванні глин, що *«Тільки тоді можна віднайти правильне застосування усім сортам глин, котрі зустрічаються в зазначених місцевостях Полтавської губернії... Найголовніше надати їй однорідність»* [1, с. 999-1000]. Це стало очевидним аргументом на користь можливого широкого використання природних ресурсів краю задля соціально-економічного розвитку губернії.

У звіті губернській управі 1891 року геолог і ґрунтознавець Петро Земятченський зазначав, що *«околиці м. Опішне здавна відомі розробками вогнетривких глин, що використовуються, головним чином, на виготовлення глиняного посуду, але останній час почало розвиватися й цегельне виробництво»* [11, с. 12].

Продовжив дослідження професор Петербурзького університету Василь Докучаєв [9, с. 12-13]. Експедицією під його керівництвом (1888-1890 рр.) визначено найякісніші поклади вогнетривких глин. Вони були в Зіньківському, Лохвицькому, Кобеляцькому, Миргородському повітах. Звіт про дослідження *«Матеріали про оцінку земель. Природничо-історична частина»* вміщував опис природних ресурсів 16 повітів [9, с. 14].

Кременчуцький повіт обстежував приват-доцент Московського університету Володимир Вернадський, ним складений звіт, в якому йшлося, що у м. Градизьк, біля цегельного заводу, винайдено глибоководний мергель, у ряді місць глинистий, що схожий з київською синьою глиною [12, с. 30].

У Гадацькому повіті переважаючою валунною породою є червонобура, досить груба глина, але зустрічається іноді й інший різновид – жовтобура, мергелиста. Тож досить помітна схожість з прилуцькими валунними покладами [10, с. 138]. Відмічено, що в Прилуцькому повіті можна помітити чотири різновиди глин: 1) глина жовтобурого кольору; 2) жовтобура з вмістом піску, подібна до прісноводного мергеля; 3) коричнево-червона; 4) червонобура [10, с. 157]. Потужність горизонту *«прісноводного мергеля»* у Лубенському повіті становить іноді 9 сажень. Порода у середньому горизонті вміщувала прошарок чорної грубої глини, нижче – шар строкатих глин [10, с. 158].

За дорученням Полтавського губернського земства гончарний промисел досліджував етнограф, археолог Іван Зарецький. Дослідження було проведене влітку 1893 року з метою визначити стан гончарного промислу. Дослідження І. Зарецького проходили відповідно до програми губернської земської управи. Колекція зразків гончарних виробів доповнювалася зразками глин, котрі використовувалися для виготовлення гончарної продукції. Зразки глин бралися на місцях їхнього добування [8, с. 12].

У своєму дослідженні Іван Зарецький зазначав, що якість глини, необхідної для гончарного виробництва, має найважливіше значення. Від якості глини залежить

успіх процвітання гончарного промислу, а оскільки промисел у Полтавській губернії досяг вищого рівня ніж у сусідніх губерніях у технічному й художньому відношеннях, то цим він зобов'язаний високим якостям місцевих глин [8, с. 6].

Іван Зарецький звертав особливу увагу на якість вогнетривкого матеріалу в повітах губернії. Він наголошував, що глини Миргородського повіту не поступалися у вогнетривкості більшій частині глин Зіньківського повіту. Аналізував поклади глин у Сенчі і Поставмуках Лохвицького повіту, у позаштатному містечку Глинськ Роменського повіту, за його оцінкою, гірша за якістю була у Городищі Лохвицького повіту. Глина, яка видобувалася у м. Біликах Кобеляцького повіту, за визначенням місцевих жителів, найгірша з вогнетривких глин [8, с. 8].

Як стверджував Іван Зарецький, «за розповідями старожилів Опішного, глину беруть уже років п'ятдесят на Штаньковій горі, на Пошивайловому (Кибальниковому) і Гринівському глинищах» [42, с. 16].

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, Іван Зарецький констатував: «Глини Полтавської губернії досить різнобарвні, вирізняються високими і багатограними якостями і можуть використовуватися для виготовлення яких завгодно керамічних виробів, починаючи від грубої цегли до вишуканих фарфорових витворів...» [13, с. 2-4]. Дослідником були придбані всі інструменти та знаряддя, що використовували гончарі; великі предмети замальовувалися, у звіті представлені кресленнями. Фотографічні знімки були передані до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [8, с. 12].

Учений Микола Русов зазначив, що глини Полтавської губернії різномірні і мають високі якості й можуть використовуватися для виготовлення будь-яких керамічних виробів, починаючи з грубої цегли і включаючи фарфорові вироби. Глини мають різномірний колір, тому можуть застосовуватися без фарбників. Проте, експлуатація глиняних родовищ відбувається неекономно. Половина глини використовується на малоцінну продукцію, що не винагороджує працю кустаря, інші, за незнанням, відкидаються як не придатні до використання [37, с. 41-59].

Ґрунтовні дослідження природних ресурсів краю, здійснені ученими за сприяння Полтавського губернського земства, спонукали до виважених дій щодо розвитку гончарного вогнетривкого будівельного виробництва.

Полтавське губернське земство у виробництво черепиці вкладало з кожним роком все більше коштів. У 1894 році земське зібрання асигнувало в розпорядження губернської управи 5000 руб. на дослідницьку роботу по визначенню необхідних умов для будівництва черепичних заводів. Виконуючи настанови губернського земства з цього питання і конкретне доручення, Миргородська управа в ході проведених досліджень прогнозувала: широке розповсюдження черепиці може бути досягнуто лише будівництвом невеликих черепичних заводів у різних місцях губернії з покладами глин, придатних для виготовлення черепиці [35, с. 327-329].

1896 року губернська управа зверталася до повітових земських управ з проханням доставити зразки глин з зазначенням місця будівництва заводів. Для дослідження придатності різних глин відряджено спеціаліста до Кобеляцького, Костянтиноградського, Роменського повітів. Було встановлено придатність глин для черепичного виробництва у Роменському та Костянтиноградському повітах. За результатами обстежень два сільські товариства Староверовське Костянтиноградського та Смілянське Роменського повітів порушили клопотання про влаштування черепичних заводів, при чому товариства брали на себе зобов'язання забезпечити населення черепицею власного виробництва. Обидва клопотання були задоволені губернською управою 1897 року. Що стосується Кобеляцького повіту, то у вказаному повітовою управою місці глини визнані не придатними [17, с. 327-329].

Для вивчення глин Кременчуцького повіту Полтавським губернським земством була влаштована невелика пересувна майстерня, проведені досліді дали добрі результати. Виготовлена продукція в пересувній майстерні демонструвалася на виставці 1896 року у павільйоні земства. Вивчивши ситуацію, Кременчуцька повітова управа порушила клопотання перед губернським черговим зібранням про відкриття в 1897

році хоча б одного черепичного заводу. Завод розпочав роботу в с. Максимівка, глина, що поруч із заводом, була високої якості, а близькість до Дніпра надала можливість зручного її транспортування [32, с. 327-329].

Полтавським губернським земством у 1897 році до кошторису на придбання земельних ділянок та проведення аналізу глин повітовим земствам було виділено по 600 руб. [3, с. 109]. Губернська управа в листі Лохвицькій земській управі від 15 лютого 1897 року запропонувала надіслати на ім'я директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя зразки глин і вказати місце з їхніми покладами, де, на думку управи, може бути зведений черепичний завод. Губернська управа при цьому наголосила, що відповідь земства очікується позитивна. Для обговорення поставленого питання Лохвицька управа запросила на нараду представників товариств, щоб колегіально дійти висновку про будівництво черепичного заводу і дізнатися про умови, які будуть запропоновані земству щодо виділення ділянки землі з правом користування глинищем. На думку управи, найкращим місцем було село Лука, наявність тут якісної глини, а також обізнаність населення з її обробкою віддають перевагу саме цьому населеному пункту. Вона ж запропонувала зборам порушити клопотання перед губернським земством про будівництво черепичного заводу в селі Лука. Для того, аби наочним способом переконати населення в тому, що теоретично зробити важко, управа запропонувала розпочати будівництво громадських об'єктів – шкіл, хлібозаготівельних магазинів з покрівлею дахів черепицею [3, с. 115-116].

На користь розповсюдження вогнетривких дахів у Полтавській губернії була в достатній кількості придатна глина і фінансова можливість щодо розвитку мережі черепичних заводів. Для прискорення вирішення цієї справи губернська управа вказала підвідомчим органам місцевого самоврядування на необхідність проведення дослідів з визначення якості глин та придатності їх для черепичного виробництва завідуючими гончарними майстернями Полтавського губернського земства [39, с. 1166-1167]. 1899 року земством розроблявся і втілювався в гончарних закладах навчальний план фахової підготовки гончарів, проводилися досліді з використанням опішненських глин [18, с. 35].

Для проведення дослідів з виготовлення черепиці і взагалі для вивчення необхідних умов організації цієї справи губернська управа в 1896 році облаштувала на території Полтавської колонії душевнохворих відповідне приміщення для черепичної майстерні [33, с. 1-3].

Для виготовлення черепиці використовувалася місцева глина з додаванням четвертої частини опішненської [17, с. 65]. Майстерня мала важільний прес Егера, жорна для помелу поливи та обрізувальні станки. У висушувальному відділенні на поперечинах у декілька ярусів розміщувалося 5000 одиниць черепиці. На початковій стадії проведення дослідів для поливи використовували свинець, який у вересні 1896 року був замінений суриком. Це вимагало менше затрат і знижувало вартість. Одночасно з впровадженням машинного виробництва були розпочаті роботи по виготовленню черепиці вручну і на перших етапах мали певні переваги. Для здійснення цих робіт застосовувалася Віленська форма, але внаслідок недостатнього розміру вона потребувала заміни Симбірською, що мала значно більшу площу поверхні. Виготовлення черепиці машинним способом проводилося в традиційних гончарних печах, яких було три і кожна вміщувала 1100 одиниць продукції. Виробництво її вручну здійснювалося у малій цегляній печі разом із цеглою. Поливою плитка покривалася перед повторним випалом, оскільки проведені досліді нанесення поливи на сирець не принесли бажаних результатів. У першій половині червня 1896 року було виготовлено 2000 штук машинного виробництва і 1500 одиниць вручну.

Досліді увінчалися успіхом. На виставці у м. Кременчуці 1896 року експонувалися зразки черепиці і рекламувалися способи її виготовлення. Черепицею був покритий павільйон, де проводилися пробні роботи з виготовлення її вручну. Для випалювання побудована мала гончарна відкрита піч. Майстри для виконання цих робіт були відряджені із заводу, що при колонії [3, с. 107-109]. Виставка засвідчила, що у кожній місцевості Полтавської губернії, де є якісна глина, виготовлення черепиці доступне

багатьом господарям при витратах на обладнання від 100 до 300 руб. [3, с. 108-109].

1899 року Полтавське губернське земство, взявши до уваги пропозицію Полтавської повітової управи, відрядило на навчання від кожного повіту двох осіб до Митишинської дослідної станції Московського технічного товариства з метою вивчення різних варіантів вогнетривких забудов відповідно до потреб і матеріалів, що мало в своєму розпорядженні губернське земство. Навчання оплачувало губернське земство – по 100 руб. кожному стипендіату. Такі заходи сприяли підготовці досвідчених майстрів вогнетривкого будівництва [4, с. 67-68].

1899 року Полтавське губернське земське зібрання доручило губернській управі провести дослідження глини в околицях м. Сенчі Лохвицького повіту, визначити її склад у хімічному, технічному та геологічному відношеннях для будівництва заводу та забезпечення його глиною у необхідній кількості. Проте, за пропозицією гласного І. Канієвського, зібрання постановило дослідити поклади глини поблизу доріг селищ Крути-Червоне та міст Київ-Полтава, оскільки будівництво заводу в цій місцевості було б вигідним для постачання черепиці в Золотоніський та Переяславський повіти [6, с. 167-168]. Будівництво черепичного заводу в м. Сенчі Лохвицького повіту страхова комісія запропонувала губернському земському зібранню відкласти [7, с. 196].

На засіданні загального зібрання Жабківського сільськогосподарського товариства Лохвицького повіту 14 грудня 1903 року головою була озвучена доповідь про призначення губернським земством субсидії в сумі 200 руб. на будівництво черепичного заводу та про договір з маріупольським майстром І. Прикипним на виробництво черепиці та цегли. Глина у с. Жабках, за дослідженням Прикипного, була придатною для виготовлення черепиці. Влаштування заводу для виготовлення легкої татарської черепиці оцінювалося у 165 руб., а вартість черепиці передбачалася у 7 руб. за тисячу. Радою товариства був підписаний договір із Прикипним на виробництво в 1904 році 200000 черепиці та 50000 одиниць цегли. Повітова управа ухвалила договір ради товариства та постановила просити Лохвицьке повітове земство підтримати кредитом [2, с. 8].

Поклади глини на території Лохвицького повіту були визнані придатними для виробництва черепиці. Лохвицька земська управа порушила клопотання перед губернським земським зібранням про відстрочку сплати повітовим земством виданих кредитів. Лохвицьке земство видавало позики до 1000 руб. на черепичне виробництво, але вони погашалися невчасно, а необізнаність населення з черепичним покриттям шкодили виробничому процесу. Проте, губернська управа відхилила клопотання [34, с. 525-526].

Лубенській управі 1903 року не вдалося реалізувати задум щодо виділення коштів для будівництва заводу в селі Олександрівці у маєтку М. Шемета, оскільки запропонована для дослідів біла глина була визнана управителем Малобудищанського заводу п. Розенбергом непридатною для виготовлення якісної черепиці, бо вміщувала вапно та окис заліза [24, с. 592]. Як бачимо, кожен конкретний приклад, навіть доброго починання, Полтавським губернським зібранням, управою ретельно вивчався і приймалися виважені рішення.

З 1903 року в м. Костянтинограді діяла майстерня, облаштована інженером Гилевичем, по проведенню дослідів на придатність глин Костянтиноградського повіту для виготовлення вогнетривкої продукції. Її послугами користувався Староверовський черепичний завод, що з 1904 по 1906 роки був орендований підрядчиком Дегтярьовим за домовленістю постачання ним черепиці I гатунку по 28 руб., II – 14 руб., III – 7 руб. за тисячу в розпорядження Полтавського губернського земства [30, с. 40].

Вирішення питань покриття дахів, перш за все громадських закладів, Полтавська губернська управа покладала на Малобудищанський завод, що поблизу Опішного, який, за висновками спеціалістів лабораторій Австрії та Німеччини, був забезпечений необхідними засобами виробництва [24, с. 29].

1903 рік був першим роком всебічної експлуатації виробничого оснащення приміщень заводу, відповідно всі роботи розглядалися як дослідні й знаходилися під постійним контролем управи [19, с. 79-80].

Малобудищанський черепичний завод Полтавського губернського земства був показовим прикладом у цій справі. Але 1905 року підприємство зіткнулося з недостатнім запасом придатної глини. Про якість пластів глини неодноразово говорилося на земських зібраннях. Ревізійна комісія в 1905 році у доповіді губернським зборам пропонувала провести обстеження пластів покладів глини та проаналізувати відповідність інвентарю виробничим процесам [21, с. 105]. Вона зазначила про необхідність впорядкування системи її видобування більш досконалим способом – шляхом закладання шурфів або буріння пластів покладів глини навколо Малобудищанського заводу. Постало питання вдосконалення виробничих знарядь, а саме: для подальшого виготовлення черепиці необхідна дробильна машина, яка повинна перетирати мінерали, що вміщує глина. Такі машини існували за кордоном і використовувалися в аналогічних випадках [25, с. 74].

Протягом 1906 року проводилися дослідження з поливою. Завідуючий майстернею при Малобудищанському заводі п. Гейнц розробити необхідної поливи для черепиці не зміг, внаслідок чого 1500 одиниць продукції було зіпсовано, тому завод від неї відмовився, хоч спроби виготовити її були. Спеціалісти будівельного відділення управи приїжджали до Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя для ознайомлення з поливою, яка мала тут відмінні якості. Але печі Малобудищанського заводу були непридатні для випалу такого сорту. Виникла необхідність побудувати п'ять нових печей з трубою спеціально для виготовлення полив'яної черепиці та двоповерховим відділенням майстерні, що прилягала до сараю. Проте, кошти, витрачені на таке облаштування, перевищили ціну черепиці [22, с. 119].

За 7 років роботи Малобудищанського заводу властивості глин були вивчені, розташування його та конструкція добре продумана, фінансово був забезпечений. Проблемою залишалася нестача глини [31, с. 50].

Після ремонту 1906 року виробничі можливості заводу були розраховані на виготовлення 1800000 одиниць черепиці на рік. 10 грудня 1907 року на засіданні Полтавського губернського земства розглядалася пропозиція гласного М. Коваленка про призначення премій за створення найпридатнішої суміші з місцевих глин для виробництва цієї продукції. Пропозиція зібранням була схвалена [23, с. 56].

Черепиця, виготовлена у 1909 році, була вищого гатунку завдяки придбаним приладам розмелення дутика, що містився в глині. Наявність дутика негативно впливала на якість черепиці, особливо коли випал її проходив при температурі, недостатній для сплаву дутикового вапна з глиною. Черепиця при цьому була крихкою, що і спричиняло високий відсоток браку. За даними звіту управи за 1908 рік, до 20 % черепиці розбивалося, в той час при якісному матеріалі цей відсоток становив – 3. Ревізійною комісією рекомендовано зменшити виробництво черепиці у поточному році, що вплинуло б на підвищення її вартості. Залишок черепиці – 1806165 та коньків – 35117 одиниць на 1 січня 1909 року покрив усі потреби на продукцію, і управа зіткнулася з перевиробництвом. Великі площі на складах займала черепиця третього сорту, де зберігалася 500000 одиниць [26, с. 40].

Губернською управою вивчалася питання про відкриття при Малобудищанському черепичному заводі школи вогнетривкого будівництва й пічної справи, яка б готувала майстрів з теоретичною підготовкою для самостійних будівельних робіт, слугувала дослідною станцією, була довідковим бюро з надання населенню, земським закладам інформації і кваліфікованих порад з вогнетривкого будівництва, пічної майстерності та протипожежної безпеки, сприяла опануванню населенням знань про технічні особливості та навички з виробництва будівельних матеріалів і робіт шляхом влаштування при школі тимчасових короткострокових курсів. Цим питанням займалася комісія з вогнетривкого будівництва [20, с. 674].

1910 року страхова комісія висловила побажання губернському земству на Полтавському черепичному заводі провести дослідження з виготовлення татарської черепиці [20, с. 672].

Полтавське губернське земство схвально сприймало проведення дослідів з виготовлення черепиці різної форми. Позитивно оцінено проведення дослідів з

виготовлення гончарної фальцевої черепиці у с. Богачці Миргородського повіту на приватному черепичному заводі Данилевського. Досліди майстра під наглядом інструктора відділу вогнетривкого будівництва були успішними. Черепиця виготовлялася на ручному черепичному пресі та випалювалася у звичайній склепінчастій печі [27, с. 193].

Бажаючим будувати приватні заводи з 1909 року Полтавське губернське земство видавало позики до 5000 руб. строком на 10 років під 5 % річних за рекомендаціями повітових земських управ. Бажаючі скористатися позикою повинні були повідомити губернській управі про місце, визначене для заводу, та довідку про проведений аналіз глини щодо придатності її для виготовлення черепиці. Аналіз глини здійснювала Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя [14, с. 1106].

Полтавським губернським земством було ініційовано розширити мережу лабораторій для проведення аналізів місцевих глин та їхньої придатності для виготовлення глиняної продукції.

На влаштування та обладнання центральної губернської лабораторії Полтавським губернським зібранням була ухвалена сума 1350 руб. [5, с. 152]. Тимчасово вона розміщувалася у будинку Бобрицьких [27, с. 195].

Лабораторія при Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства була завершена в 1913 році, розміщена на першому поверсі і визнана показовою установою [40, с. 60-62]. У підвальному приміщенні, поряд з іншими майстернями, діяла черепична. Лабораторія слугувала для проведення механічних дослідів піску, цегли, цементу. Із черепичних майстерень (як земських, так і приватних) надсилалися зразки піску і лише на основі проведених дослідів визначався склад розчину для виготовлення черепиці. На її обладнання губернською управою було витрачено 1566 руб. [27, с. 195].

У лабораторії при Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства досліді проводилися з 1913 по 1915 роки. Був визначений порядок їхнього проведення, а саме: розглядалася заява власника-кустара цегельного або черепичного заводів, агенти управи проводили огляд глини. Її зразки надсилалися до Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. Якщо результати проведених дослідів були задовільні, губернська управа забезпечувала власника заводу спеціалістом з виготовлення глиняної черепиці і видавала безкоштовно необхідний інвентар: ручний прес, глином'ялку, частину рамок. Ручні преси закуповували на заводі «Леппа та Вальмана» у містечку Олександрівськ, здебільшого виготовлені з чавуну або мали гіпсові форми. Жалування майстру та підмайстру оплачувало земство. Інші витрати, пов'язані з виготовленням черепиці, власники проводили за свій кошт. Майстер-інструктор здійснював контроль за кількома заводами одночасно. Після того, як власник і управа доходили висновку, що виготовлена черепиця має задовільну якість, господарю надавалося право отримати позику на обладнання заводу [28, с. 101].

Задовільні результати мали досліді (1913 р.) з отримання гончарної пальцевої черепиці, що виготовлялася на приватних заводах у селах Багачці, що поблизу Миргорода, Старому Лохвицького повіту, власник – Є. Коцупій, Трубайцях Хорольського повіту в графа І. Капніста [41, с. 59-60].

За висновками спеціалістів, заводи П. Овдія (м. Градизьк, Кременчуцький повіт) і І. Крята (с. Степуни, Лохвицький повіт) не були підготовлені для виготовлення гончарної черепиці [41, с. 60].

1915 року лабораторні досліді вогнетривких глин були проведені на 11 заводах у різних повітах губернії. На 8 – досягнуті задовільні результати навіть при примітивних знаряддях виробництва, адже сушіння проводилося у простих цегельних сараях, а випал у звичайних та тимчасових печах. Оскільки головна увага приділялася виробництву цегли, проведення дослідів затримувалося. Були виявлені суттєві недоліки щодо невідповідності цегельних заводів до черепичного виробництва, зокрема:

- печі на заводах мали великі камери та місця для палива, що створювало незручності при регулюванні температури. Вони здебільшого облаштувалися

в землі, й при випалюванні ґрунтова волога спричиняла запарювання черепиці. Стіни не були утеплені, великий потік холодного повітря негативно впливав на якість продукції – з'являлися тріщини. Придатними для використання були лише печі для випалу цегли системи Шлікейзена на 20000 одиниць з трубою та кількома паливниками;

- гарна якість пресування черепиці і зменшення кількості браку досягалися при застосуванні гіпсових форм, якими були забезпечені не всі заводи;
- для кращого центрування форм преси потребували вдосконалення;
- відсутність місцевих майстрів була головною причиною затримки впровадження виробництва керамічної продукції [29, с. 64].

Тож аналізи лабораторних робіт та висновки фахівців переконали губернську управу в необхідності підготовки місцевих майстрів черепичного виробництва [41, с. 60].

Полтавська губернська управа доповіла земському зібранню про можливість виготовлення гончарної черепиці на невеликих цегельних заводах, де є поклади глини, придатної для черепичного виробництва [29, с. 62], і в такий спосіб сприяти виконанню заходів з вогнетривкого будівництва, які відображалися в щорічних планах будівельних робіт у районах землеустрою [40, с. 60-62].

Аби досягти бажаних результатів, Полтавською губернською управою, земськими органами місцевого самоврядування вирішувалося чимало проблемних питань. Щоб мати чіткі відомості про якість місцевих глин, проводилися дослідження та досліді з визначення її придатності для виробництва різних сортів черепиці. З метою будівництва виробничих об'єктів губернською управою ретельно вивчалися подання повітових земств та потреби населення у вогнетривкому будівництві. Характерною ознакою діяльності Полтавського губернського земства є те, що добрі починання підтримувалися різновидами фінансового забезпечення. Полтавська губернська управа, виконуючи настанови губернського земського зібрання, діяла в інтересах населення губернії.

Увага земства була спрямована на організацію та поліпшення загального контуру дрібного господарства через введення нових технологічних прийомів у виробництво гончарної черепиці, направлення земських фахівців на місця виробництва для надання допомоги власникам-кустарям та здійснення контролю за виготовленням якісної продукції.

Діяльність Полтавського губернського земства у вирішенні проблемних питань є повчальним уроком, віддзеркалюванням ряду назрілих вітчизняних актуальних соціально-економічних і соціокультурних питань сьогодення.

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии /А. В. Гуров. – Харьков : Типография М. Ф. Зильберберга, 1888. – VII с., 1010 с.
2. Деятельность сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1904. – 1 января (№ 1). – С. 8.
3. Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица : Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1898. – 434 с.
4. Доклады Полтавской уездной земской управы и ревизионной комиссии XXXV очередному Полтавскому уездному земскому собранию и журналы заседания этого собрания 1899 года. – Полтава : Типография Л. Т. Фришберга, 1900. – 245 с.
5. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года. – Полтава : Электр. Типо-Литография Торг. дома И. Фришберг и С. Зохорович, 1912. – 162 с.
6. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXV очередного созыва, 1899 года. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1899. – 219 с.
7. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVI очередного созыва, 1900 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. – 218 с.
8. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.

9. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.) – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
10. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1894. – Вып. XVI. – 513 с.
11. Материалы об оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1891. – Вып. V. – Зеньковский уезд. – 106 с.
12. Материалы об оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1892. – Вып. XV. – Кременчугский уезд. – 145 с.
13. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию XXIX очередного созыва. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1894 – 292 с.
14. Об открытии выставки // Хуторянин. – 1910. – 8 июля (№ 27). – С. 1106.
15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1877 год. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1878. – 297 с.
16. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1881. – 99 с.
17. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1897. – Вып. I. – 82 с.
18. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Полтава : Типо-литограф. Л. Фришберга, 1900. – Вып. I. – 97 с.
19. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 год. – Полтава : Типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1904. – Вып. I. – 108 с.
20. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва. С 1 по 10 декабря 1911 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1912. – 720 с.
21. Полтавское губернское земское собрание XLI очередного созыва. С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1906. – 473 с.
22. Полтавское губернское земское собрание XLII очередного созыва (30 ноября – 8 декабря 1906 года) – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 456 с.
23. Полтавское губернское земское собрание XLIII очередного созыва. С 10 по 19 декабря 1907 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1908. – 653 с.
24. Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года). – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 655 с.
25. Полтавскому губернскому земскому собранию 43-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1907 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 74 с.
26. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1909 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 105 с.
27. Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1913. – 225 с.
28. Полтавскому губернскому земскому собранию 50-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1914 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1915. – 345 с.
29. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1916. – 337 с.
30. Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1904 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.

31. Полтавському губернському земському собранню ХLI очередного созыва. Ревизионной комиссии доклад 1905 года. – Полтава : Электрик. Типо-Литогр. Торг. Дома Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – 82 с.
32. Полтавському губернському земському собранню XXXII очередного созыва Полтавской губернской земской управы доклады 1896 г. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1896. – 256 с.
33. Полтавському губернському земському собранню XXXIII очередного созыва Полтавской уездной земской управы доклад № 48 1897 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1897. – 35 с.
34. Полтавському губернському земському собранню XXXIX очередного созыва Губернской земской управы доклады 1903 г. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1903. – 565 с.
35. Постановления Миргородского уездного земского собрания XXXVII очередного созыва 10 и 11 сентября 1901 г. – Миргород : Типография Ш. В. Шик, 1901. – 382 с.
36. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть / О. Пошивайло. – Опішня : Музей гончарства в Опішні, 1989. – 61 с.
37. Русов М. Гончарство у с. Опішні, у Полтавщині / М. Русов // Материяли до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. VI. – С. 41-59.
38. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1886. – Вып. II. – 1686 с.
39. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторья четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. – Вып. II. – 1238 с.
40. Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет по строительному отделению Полтавской земской управы за 1914 год. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1915. – 142 с.
41. Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1916. – Вып. II. – 199 с.
42. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии / сост. В. И. Василенко. Издание Кобелякской уездной земской управы. – Кобеляки : Типография Б. И. Брагилевского, 1895. – 139 с.

Олег Белько

Начало реализации земских инициатив по использованию глины в жилищном строительстве на Полтавщине (1894-1916 гг.)

Статья посвящена деятельности губернского земства по развитию глиняного огнеупорного строительства на Полтавщине. Рассмотрены мероприятия органов местного самоуправления по развитию кирпичного и черепичного производств.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, огнеупорное строительство, изготовление кирпича и черепицы.

Oleh Belko

The beginning of implementation of initiatives of the local council to use clay in residential construction in Poltava (1894-1916).

The article is devoted to the activities of the local council in the development of refractory clay construction in Poltava region. The measures of local government to develop brick and tile production are studied.

Keywords: Poltava Government Council, fire resistant construction, manufacturing of bricks and tiles.